folk/ed. Derg, 2020; 26(3):597-608
DOI: 10.22559/folklor.1160

Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde "Sumer~Sumeru Taġ" İfadesi Üzerine

On the Expression of "Sumer ~Sumeru Taġ" in Old Uyghur Turkic Text

Hasan İsi *

Öz

İnanç tarihi, kişioğlunun dünya üzerinde var olduğu günden bu yana, çeşitli tabiatüstü varlıklara dayalı anlatılar çerçevesinde gelişen dinî sistemlere sahip olmuştur. Kuşaktan kuşağa aktarılma özelliği de taşıyan bu inanç sistemleri içerisinde yer alan ve bu unsurları besleyen kavramlardan biri de mitlerdir. Yaşanılan toplumsal düzen içerisinde daha çok bilinmeyen zamanlardan miras alınan genellikle dünyanın yaratılışı, insan varlığı ve Tanrı kavramı üzerine odaklanan mitler, özellikle ağaç, tepe, dağ, taş vb. kültlere sahiptir. Bu mitler arasında yer ile gök arasındaki bağlantıyı sağlayan Hint, Çin, Japon, Grek ve İran dinî geleneği içerisinde "evrenin merkezi" olarak görülen dağ kültü yer almaktadır. Gökyüzünün sahip olduğu yükseklik ve sonsuzluk ihtişamından hareketle, yüce bir varlığın bu mekânda bulunduğu inancını taşıyan insanoğlu, gökyüzü ve dağa kutsal gözüyle bakarak dağ kültünü ortaya koymuştur. Hinduizm ve Budizm içerisinde Sumeru ya da Meru Dağı olarak görülen bu dağ kültü, özellikle Budizm'i benimsemiş halkların dinî yaşam sistemi içerisinde önem arz etmektedir. Uygurların şehir yaşamı ve ticaret temelli geliştirdikleri ilişkiler sonucu benimsenen Budizm'le Orta Asya'da Sumer~Sumeru sözcükleri özelinde kutsal dağ kültünün yer aldığı görülmektedir. Orta Asya Türk Budizmi içerisinde Uygurların Toharca A/B üzerinden Türkçeye

Geliş tarihi (Received): 1.01.2020 - Kabul tarihi (Accepted): 19.07.2020

* Dr. Hacettepe Üniversitesi. hasanisi21@yahoo.com.tr. ORCID ID 0000-0001-7269-3596

aktardığı Sumer~Sumeru ifadesi, Budizm ve Hinduizm'de olduğu gibi, "dünyanın merkezinde duran dağ" anlamını taşımaktadır. Eski Uygur Türkçesinin Budist metinlerinde rastlanılan "Sumer~Sumeru Tag" ifadesi, Türk dilinin dinî terminolojisi içerisinde yer alan Budist bir terimdir. Bu çalışma ile Eski Uygur Türkçesinin Budist metinlerinde görülen "Sumer~Sumeru Tag" ifadesi özelinde, kutsal din ve inançlarda yer alan dağ kültü kavramı hakkında bilgiler verilerek Eski Uygur Türkçesinde görülen bu dinî terimin sahip olduğu kavramsal değer, bu açıklamalarla ortaya konmak istenmiştir.

Anahtar sözcükler: *Budizm, eski Uygur Türkçesi, Sumeru, Meru, dinî terminoloji*

Abstract

The history of faith has been developing religious systems within the framework of narratives based on various supernatural beings since the day human beings existed on earth. Myths are one of the concepts that nurture these elements within these belief systems that also have the characteristic of being transferred from generation to generation. The myths which are mostly inherited from unknown times in the social order lived, focusing on the creation of the world, human existence and the concept of God, hills, mountains, stones and so on has cults. These myths include the mountain cult, which is seen as the "centre of the universe" within the Indian, Chinese, Japanese, Greek and Iranian religious tradition, which provides the link between the earth and the sky. Based on the height and infinity splendour of the sky, the human being, who believes that a supreme Being exists in this space, has revealed the cult of the mountain by looking at the sky and the mountain through the eyes of blessing. In Hinduism and Buddhism, this mountain cult, which is seen as Sumeru or Meru Mountain, is especially important in the religious life system of the people who have adopted Buddhism. It is seen that the sacred mountain cult took place in the words of Sumer~Sumeru in Buddhism and Central Asia, which were adopted as a result of the Uyghurs' relations with urban life and trade. In Central Asian Turkish Buddhism, the expression Sumer~Sumeru, which Uyghurs transferred to Turkic via Toharian A/B, means mountain standing in the center of the world gibi as in Buddhism and Hinduism. In this sense, "Sumer~Sumeru Tag" expression, which was first seen in Buddhist texts of Old Uyghur Turkic, is a Buddhist term in the religious terminology of Turkic language. In this study, in the context of the expression "Sumer~Sumeru Tag", which is seen in Buddhist texts of Old Uyghur Turkic, the concept of mountain cult in sacred religions and beliefs is given and the conceptual value of this religious term seen in Old Uyghur Turkic is aimed to be put forward with these explanations.

Keywords: *Buddhism, old Uyghur Turkic, Sumeru, Meru, religious terminology*

Extended summary

The myths that developed as a story about the blessing or the narrative based on the formation of the world and human existence have rich materials with the conceptual content it possesses in human history.

Mountain cult, which stands out in the narrative based on religious discourses, is a sacred concept that the human mind envisions as the place of a celestial being. The mountain cult, which derives from the desire of human beings to reach glory and eternity, is important in the religious tradition of many tribes, especially Indian, Iranian, Greek, and Turkish belief systems.

Sumeru or Mount Meru, whose origins go to Hinduism and are seen in Buddhist literature as the "mountain in the center of the universe", is one of the important concepts in Hinduism and Buddhism. This mountain, which is viewed as sacred by both Hinduism and Buddhism, is one of the concepts frequently encountered in religious narratives that are the product of faith-based written literature. Among the symbols that are considered sacred in the belief systems are the symbol of a mountain, a tree or a foundation pole located in the center of the world. The creation of the human, which is the equivalent of cosmology, has occurred in a central point, in the center of the world (Eliade, 2017: 54).

According to primitive mythologies, the earth was created by taking the center of the mountain, which is the mother of all land pieces, and separated from the sky. This mountain carries the sky like a pole supporting the tent and maintains the balance of the earth. Mountains as the sacred center provide the link between the sky and the earth in the center of the universe (Eck, 2005: 130).

In the Indian belief system, Himalayas, Sumeru, Kailaśa, and Vindha Mountains are among the important symbols (Zimmer, 2004: 64). Buddhists call Sumeru, Persians Alborz, and the Greeks Mount Olympus, the place where the Gods live, and see these places as the center of the universe.

The big mountains are among the most important motifs of Turkish mythology. Legends bearing the traces of Turkish thought life, directly or indirectly show the characteristics of the mountain cult. In the Kokturk Inscriptions, which contain indirect information about Turkish religious life, there is the information that the sky, earth and humanity, that is, three great beings were created by God (Ögel, 1995, 425).

We see the sacred value of Sumeru Mountain, which is important in Hinduism and Buddhism, not only in the Indian geography but also in the regions where Buddhism spreads, in Central Asian Turkish Buddhism. This culture, also known as Turkish Buddhism, is the cornerstone of the religious belief system that operates in the religious lives of Turks through the Uyghurs. Sumeru or Mount Meru, which is considered as the "mountain standing in the center of the world" in Hinduism and Buddhism, is also seen in the Old Uyghur Turkic texts developed based on Buddhism. This expression, which appears in the form of *sumir*, *sumer*, *smir*, *sumir*, *sumur*, *sumer* in the texts of the Old Uyghur Turkic period, is shown as sumer ~ sumeru in the study.

When we look at the conceptual value of the sumer ~ sumeru expression, which is witnessed in the texts of the Old Uyghur Turkic, it is seen that the expression has an abstraction and a comparison based on abstraction and comparisons, both as a Buddhist term and on the basis of a Buddhist term.

In Buddhist thought, the root of the word Sumeru is seen with the expression of "heavenly water", which describes the high regions that appear to be associated with sume or suma root rather than a place name (Beal, 1884: 173). The expression of Sumeru or Meru, which has various responses by believers who practice the belief system based on the teaching of Buddha in the Buddhist tradition, Semeru, Hemādri (Golden Mountain), Ratnasānu (Jewel Summit), Karnikāchala (Lotus Mountain), Amarādri and Devaparvata (Mountain of the Gods) (Dowson, 1928: 208).

The mountain cult, which is regarded as "the center of the world", "the axis of the world" or "the pole between the earth and the earth" by various peoples, is one of the concepts that come to the fore in the belief narrations based on Hinduism and Buddhism, especially in the Indian geography. The sacred mountain, known as Sumeru or Meru, is among the sacred concepts that show its influence, especially on cultures in the regions where Buddhism spreads. Mount Sumeru also has a conceptual importance on the basis of Buddhism in Uyghurs, which contributes to the religious civilization level developed by Central Asia.

Giriş

Kutsala dair öykü ya da dünyanın ve insan varlığının oluşumuna dayalı anlatı olarak gelişen mitler, insanlık tarihi içerisinde sahip olduğu kavramsal içerikle zengin malzemelere sahiptir. Dinsel söylemlere dayalı anlatı içerisinde ön plana çıkan dağ kültü, insan zihninin göksel bir varlığın bulunduğu yer olarak tasavvur ettiği kutsal bir kavramdır. İnsanoğlunun yüceliğe ve sonsuzluğa ulaşma arzusundan ileri gelen dağ kültü, başta Hint, İran, Grek ve Türk inanç sistemleri olmak üzere, birçok kavmin dinî geleneği içerisinde öneme sahiptir.

Kökeni Hinduizm'e giden ve Budist literatürde de "evrenin merkezindeki dağ" olarak görülen Sumeru ya da Meru Dağı, Hinduizm ve Budizm içerisinde öneme sahip kavramlardan biridir. Hem Hinduizm hem de Budizm içerisinde kutsal gözüyle bakılan bu dağ, inanca dayalı yazılı edebiyatın ürünü olan dinî anlatılarda sıkça karşılaşılan kavramlardan biridir. Özellikle Hint dinî geleneği içerisinde Tanrı Indra'nın zirvesinde oturduğu, çeşitli tanrı ve göksel varlıkların kategorilere ayrılarak kendi içerisinde bölündüğü yer olarak tasavvur edilen bu dağ, Hinduist ve Budist inanırlarca insan yaratılışı ile ilişkili, "evrenin merkezindeki kutsal güç" anlamını taşımaktadır.

Hinduizm ve Budizm içerisinde öneme sahip Sumeru Dağı'nın sadece Hint coğrafyasında değil, Budizm'in yayılım gösterdiği coğrafyalar içerisinde taşıdığı kutsal değeri, Orta Asya Türk Budizmi'nde görürüz. Türk Budizmi olarak da bilinen bu kültür, Uygurlar vasıtasıyla Türklerin dinî yaşamları içerisinde etkinlik gösteren dinî inanç sisteminin temel taşıdır. Uygurların Mani dini ile beraber gelişen dinî yaşam sistemi içerisinde dinî role sahip Budizm, Uygurların kültürel ve ticari ilişkiler sonucu Çin, Soğd ve Toharlar yoluyla öğrendikleri dinî inanç sistemidir. Bu doğrultuda Budizm'e dayalı olarak gelişen yazılı edebiyatla Budist öğretinin sadık ve imanlı inanırları rolüne bürünen Uygurlar, bu dinî kültüre ait birçok terimi hem dinî yaşamlarında hem de yazılı edebiyatlarında kullanmıştır. Bu doğrultuda, ilk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde dinî bir terim olarak görülen "Sumer~Sumeru Tag"

ifadesi özelinde bu çalışma, dünya inanç sistemlerinde yer alan "dağ kültü" temelinde yapılan açıklamalarla desteklenerek Eski Uygur metinlerinde yer alan bu ifadenin Budist literatür içerisinde sahip olduğu kavramsal değer ortaya konmak istenmiştir.

1. Kutsal din ve öğretilerde "dağ" kavramı

İnanç sistemlerinde kutsal olarak nitelendirilen semboller arasında dünyanın merkezinde yer alan bir dağ, bir ağaç veya bir temel direğin simgesi yer almaktadır. Kozmolojinin karşılığı olan insanın yaratılışı, aynı şekilde merkezi bir noktada, dünyanın merkezinde meydana gelmiştir (Eliade, 2017: 54). Dünya üzerinde hüküm sürmüş kutsal din ve inançlarda kutsal mekân anlayışı ile ilişkili dağ motifi, dikkat çekmektedir. Kutsal din ve öğretilerde Tanrı ya da tanrısal niteliğe sahip varlıkların tecelli ettiği yer olarak da görülen dağ kültü, insan yaşamı içerisinde sahip olduğu yücelik ve aşkınlık duygusunun dışavurumu olarak görülmektedir. İnsan her zaman muhtaç olduğu bu yüce varlığı, sonsuzluğuna ve erişilmezliğine hayran olduğu gökyüzüne yerleştirmektedir. Yükseklik ve sonsuzluk Tanrı'nın mekânıdır. İnsanoğlu, bu doğrultuda Tanrı'ya biraz daha yakın olma duygusunu hissettiği anlarda dağları kutsal kabul etmiş, dağların Tanrı ya da tanrıların mekânı olduğuna inanmıştır (Sönmez, 2008: 94). Dünya inanç sistemi içerisinde Tanrı ya da ilahî güçlere ulaşma amacının ürünü olan bu anlayışlar, birer mit olarak adlandırılmaktadır. Fuzuli Bayat, bu doğrultuda mitler için "Halk edebiyatının ve mitolojinin ilâhi güçler anlayışı, tarihî hakikatler kavşağında yaratılacağı gibi, mitler de gerçek hayatta insanın antropolojik ve fizyolojik inkişafı ile onun tabiatı idrak etme sürecinde iddia ettiği dünya görüşleri ile sıkı sıkıya bağlıdır. Mit, tabiatı idrak etmeye başlayan insanın tabiat üzerinde hükümran olma ve bir mevki elde etme isteğinin neticesidir" (2005: 63) açıklamasını yaparak mitlerin insanoğlu tarafından tabiat ve tabiata ait güçlere ulaşma arzusundan ortaya çıktığını belirtmektedir.

Dini inanç ve geleneklerde, gökyüzü ile iletişim bir merkezde gerçekleştirilmektedir. Söz konusu olan merkez, bütün geleneklerin sembolik olarak "kutup" diye tanımlanmasında ittifak ettikleri sabit noktadır. Bu yüce merkez, daima geleneği olduğu gibi koruyup dış âlemde meydana gelen değişmeleri devre dışı bırakmaktadır (Günay, 2016: 28).

1.1. Hinduizm ve Budizm'de "kutsal dağ" kavramı

Mircea Eliade, "kutsal dağ" kültü ile ilişkili "merkezi yer" kavramına Budizm açısından yönelmektedir. Eliade, Budizm'de yaratılışın bir zirveden, bir noktadan başladığını tarihsel Buda özelinde açıklamaktadır. "Doğar doğmaz, Boddhisattva ayaklarını yere nazikçe koydu ve kuzeye dönerek uzun adımlarla yedi adım yürüdü, kutuba ulaştı ve şöyle haykırdı: "Dünyanın tepesinde olan benim, dünyada ilk doğan benim" (Eliade, 2005: 446). Eliade'ye göre, Buda kozmosun zirvesine ulaşmakla dünyanın başlangıcı ile çağdaş olmuştur. Buda, kendinden bütün dünyanın çoğaldığı "merkez"e girmesiyle büyüsel olarak zaman ve yaratılışı yok etti ve kendisini önceden dünyadan yaratıldığı zamansız ana yerleştirdi (2005: 446).

Mircea Eliade, bu görüşler temelinde dünyanın merkezi olarak kabul edilen "kutsal dağ" kavramının sahip olduğu değeri üç madde ile özetlemiştir.

1. Göğün ve yerin birleştiği kutsal dağ, dünyanın merkezinde durur.
2. Eklemeleriyle birlikte her mabet ya da saray, her kutsal şehir ve kraliyet ikametgâhı, kutsal dağa benzetilir ve böylece bir merkez olur.
3. İçinde Axis Mundi'nin geçtiği bir yer olarak mabet veya kutsal şehir de gök, yer ve cehennem arasındaki bir kesişme noktası olarak kabul edilir.

"Kutsal Dağ" kültünün gelişimi ve yaşadığı işlev geçişlerini ortaya koyan Eliade, Meru Dağı'nın Hinduizm ve Budizm açısından dünyanın tam ortasında bulunduğunu belirterek bu inancın Ural-Altay, İran ve Cermen halklarında da görüldüğünden bahsetmektedir (2005: 443).

1.2. Eski Türklerde "kutsal dağ" kavramı

Büyük dağlar, Türk mitolojisinin en önemli motiflerindendir. Türk düşünce yaşamının izlerini taşıyan efsaneler, doğrudan ya da dolaylı olarak dağ kültünün sahip olduğu nitelikleri göstermektedir. Türk dinî yaşamı hakkında dolaylı bilgilerin yer aldığı Göktürk yazıtlarında gök, yer ve insanlığın, yani üç büyük varlığın Tanrı tarafından yaratılmış olduğu bilgisi söz konusudur (Ögel, 1995, 425). Ögel'e göre, büyük dağlar, diğer kültürlerde olduğu gibi Türklerin de dinî inanışlarında önemli yer tutmuştur. Bu dağların zirveleri gökleri deler gibi görünen başları bulutlar içerisinde kaybolan sanki Tanrı ile konuşurmuş gibi duran bir görünüm sergilemektedir. Türkler de diğer halklar gibi, bu dağlara "göğün direği, yeri bastıran dağlar, Tanrı'ya giden en yakın yol" gibi kavramlar yakıştırmıştır (1995: 459).

İbrahim Kafesoğlu, Türk dinî geleneği içerisinde mitolojik görünüme sahip mitlerin olduğunu belirtmektedir. Eski Türkler tabiatta, dağ, tepe, vadi, ırmak, su, mağara, ağaç orman gibi birtakım gizli kuvvetlerin varlığına inanırlardı (2010: 290). Bu kültler içerisinde dağlar, ister kozmik bir dağ olarak dünyanın ekseni, imparatorluğun merkezi olsun, ormanlık bir, karlarla kaplı ulaşılmaz ve gizemli, isterse göğe daha yakın yüksekçe bir yer olsun, Türklerin dinsel tasarımlarında her zaman önemli rol oynamıştır (Roux, 2015: 62).

Fuzuli Bayat, Eski Türklerin mitolojik inançlarında önemli yere sahip dağ kültü için "dağ, orman, dere ve ağaç, mitolojik yer-ana kompleksine girmekle birlikte zamanla iye kategorisi bağlamında değer kazanmıştır. Doğada her bir nesnenin iyesinin bulunması ve onların her birinin farklı özelliklerinin olması dağ kültünde de görülür. Bu nedenledir ki dağ, taş kültü Türk mitolojisinde ritüellerin yapıldığı ıdık mekânlar olarak bilinirler" (2006: 47) açıklamasıyla Türk inanç sistemi içerisinde dağ kültünün yer-su temelinde sahiplik ve kutsallık işlevine sahip olduğunu belirtmektedir. Bayat, dağ kültünün sahip olduğu kavramsal değeri, sosyal ve ritüel-mitolojik işlev olarak ikiye ayırıp bu kavramın sahip olduğu niteliğe değinmektedir. Bayat'a göre, dağlar, soyların atası, koruyucu ruhu, kozmik modelin ekseni ve kurban yeridir (2006: 53).

Enver Günay ve Harun Güngör, Türk mitolojisi içerisinde öneme sahip dağ kültü için "Türk din tarihinde Yer-su'ların en önemli temsilcileri dağlardır. Gerçekte Türklerde dağ kültü, Gök-Tanrı inancıyla ilgilidir. Esasen eski Türkler dağları, belki de göğe yakınlığı sebebiyle kutsal ve Tanrı makamı bilmişler ve Gök Tanrı'ya kurbanlarını hep oralarda sunmuşlardır." (2018: 64) açıklamasıyla Türk inanç sistemi içerisinde dağların sahip olduğu kutsallığa değinerek bu uygulamaların birer kült niteliği taşıdığını göstermişlerdir. Sadece, Orta Asya

bölgesindeki Türk bölgelerine özgü nitelik taşımayan bu dağ kültü, Türklerin gittiği yerlerde beraberinde götürdüğü bir inanç olma özelliği de taşımaktadır (2018: 65).

2. Türk dilinde dinî bir terim: "Sumer~Sumeru Taġ"

2.1. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde "Sumer~Sumeru Taġ" ifadesi

Hinduizm ve Budizm içerisinde "dünyanın merkezinde duran dağ" olarak düşünülen Sumeru ya da Meru Dağı, Budizme dayalı gelişen Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de görülmektedir. Eski Uygur Türkçesi dönemine ait metinlerde *sumır, sumeru, smir, sumir*, *sumur, sumer* şeklinde görülen bu ifade, çalışmada *sumer~sumeru* olarak gösterilmiştir.

Ahmet Caferoğlu, **Skr**. *sumeru* sözcüğünün Eski Uygur Türkçesinde *sumir* şeklinde karşılığının olduğunu belirtip ifadeyi "bir dağın adı" olarak vermektedir (2011: 211). Annemarie von Gabain, ifadenin *sumir*, *sumur* ya da *samir* şeklinde karşılıklarının bulunduğunu belirtip ifadeyi "Kâinatın merkezi, bir dağ" (2007: 295) olarak adlandırmaktadır. Kara ve Zieme (1977: 31), BT VIII'de ifadeyi *sumur taġ* olarak verip terimin genellikle *sumir* şeklinde olduğunu belirterek bu kavramın **Mo**. *sumur taġ*, sümir taġ*, sumir, sümbür* ve *sömbör* şekillerinin olduğunu ifade eder. Hacer Tokyürek, *sumeru taġ* ile ilişkili **Skr**. *Sumerurāja Bodhisatva* ifadesi hakkında değerlendirmelerde bulunarak ifadenin **Etü**. *ulug taglar eligi Bodhisattva* "Büyük dağlar Hanı Bodhisattva" ve Çin. 妙高山王菩薩 "miào gao shanwáng púsà", 妙高山(王) "miào gaoshan (wáng)" terimlerine karşılık geldiğini belirtmektedir. Tokyürek, tamlamayı oluşturan *sumeru* ifadesinin "Muhteşem büyük dağ, dünyanın merkezine oturtulmuş dağ" anlamına geldiğini ifade etmektedir (2019: 139). **Skr**. *sumeru* şeklinde görülen bu kelimenin Eski Uygur Türkçesine **Toch. A** ve **Toch**. **B** lehçeleri üzerinden geçtiği Tezcan (1974: 42) ve Yakup (2010: 286) tarafından dile getirilmiştir.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Altun Yaruk'ta *sumer~sumeru taġ* ifadesi, *sumır* şeklinde toplam 12 kez geçmiştir: 46/17, 80/23, 113/9, 176/12, 206/8, 451/2, 481/23, 509/13, 548/7, 583/7, 652/6, 685/1 (Kaya, 1994: 670).

AY 80/23: birlä yänä **sumır taġ**ça ärdinig ögmäklär üzä tolġurup tapınsar udunsarlar… "Bununla beraber yine Sumeru Dağı kadar değerli mücevherleri övgüler üzerine doldurup hizmet etseler…" (Kaya, 1994: 99).

AY 113/9: k(a)ltı **sumır taġ**[nıŋ edizi] nätäg ülgülägül[üksüz] [ärsär k(a)ltı kök] kalık <kovukı ymä antag> ok ärür "Şayet Sumer Dağı'nın yüksekliği nasıl sonsuz ise, gökyüzünün de bunun gibidir." (Kaya, 1994: 111).

AY VI 126-127: … taġlar hanı **sumeru taġ** alkuka nätäg asıg tusu kılur ärsär "…dağlar Hanı Sumeru Dağı her şeye nasıl fayda sağlarsa…" (Tokyürek, 2018: 333-563).

Maytr. 38/14-15: kaltı **taġlar hanı smir** … yüläşürgäli (bolmaz) "Eğer dağların şahı Sumeru … karşılaştırılamaz" (Tekin, 2019: 89-216).

Maytr. 4/41-45: …sansız tümän **sumır taġ**lar töpüsi üzä irkläyü motgalayin arhantnıŋ kü kälig ärdämi üzä meriçi kançanapati uluşka barı yarlıkap… "Sayısız dağların tepesine çıkarak veli Maudgalyāya'nın meşhur zuhur kabiliyeti ile barbar yani hudut boyu ülkesi Kançanapatı adlı bir memlekete haşmetle varıp…" (Tekin, 2019: 46-192).

BT III 325-328: mün kadağlıġ kara bulıd üstün **sumir ta**ġnıŋ töpösiŋä andın takı täŋrilär ordosıŋa kirti "Kara günah bulutları, Sumeru Dağı'nın zirvesindeki tepeye geldi ve oradan Tanrılar sarayına girdi." (Tezcan, 1974: 42).

BT VIII A 21: yänä ol ok şastirta **sumur taġ** töpösintä kimlär tüşmiş bolsar "Yine o Śastra denilen kişi şu vaazı verdi: "Biri Sumeru Dağı'nın zirvesinden inip düşündüğünde…" (Kara-Zieme, 1977: 31).

BT XXI 247: ätöziniŋ edizi altmış tümän kolti nayut bärä kaş kavışıgı ikin arakı urun lakşanınıŋ bäd**üki beş sumer taġça** iki közüniŋ ülgüsi tört taloy ügüz suvınıŋ yaltrıkınça bolur "Vücudunun yüksekliği 600.000 kolti sayısıncadır. Kaşlarının buluşma noktasının ortasında bulunan larnā-laksanalarının büyüklüğü beş Sumeru Dağı'na benzer, iki gözünün büyüklüğü dört denizin seviyesi kadardır." (Wilkens, 2001: 119-120).

BT XXIII H 145-148: .. iki y(i)g(i)r[mi]bölüklüg nomluġ taloy ögüzüg ındın yoguç käçip yörüglüg **sumer taġ**nıŋ [töpüs]intä tu**ġ**up … "On iki bölümden oluşan öğreti denizini geçti, Sumeru Dağı'nın tepesi üzerinde doğup…" (Zieme, 2005: 170).

BT XXV 2902-2906: …näçä ediz **sumer ta**ġta ulatı etiglär kişilär ymä inçip öz yaş tidilmiş üdtä koluda ara kirişgäli umarlar

"Sumeru Dağı gibi şeyler ne kadar yüksek olsa da, [bir noktada çökerler.]. [Sevgisi iliğine nüfuz eden] insanlar hayatın vazgeçtiği an geldiğinde birbirlerine karşı çıkamazlar. " (Wilkens, 2007: 230-231).

BT XXVIII B 320-321: …birök kim kayu ki[şi **sumer taġ**lar eligi täg] ätözi ärsär "Eğer biri Dağlar Hanı Sumeru gibi bir vücuda sahip olmak isterse…" (Yakup, 2010: 286).

ETŞ 9$_{11}$: ançulayu kaltı **sumur taġ**lar hanı täg ayı ulu**ġ** arduk körklä ät'öz bälgürdür "Dağların hanı olan Sumeru gibi, pek muazzam, fevkalâde güzel vücûd belirir." (Arat, 2007: 72-73).

Eski Uygur Türkçesine ait metinlerden tanıklanan *sumer~sumeru* ifadesinin taşıdığı kavramsal değere bakıldığında, ifadenin hem Budist bir terim olarak hem de Budist bir terim temelinde taşıdığı yücelik ve yükseklik nitelikleriyle soyutlamalara ve karşılaştırmalara dayalı anlatıma sahip olduğu görülmektedir. Uygur anlatı metinlerinde yer alan bu terim, Budist terminolojinin ürünü olarak bu dönemle sınırlı olsa da Altay Türkleri arasında bu kutsal dağın *Sümer Dağı* şeklinde kutsal ve efsanevi görülmesi durumu da söz konusudur (Günay-Güngör, 2018: 65).

2.2. Budizm'de evrenin merkezi: Sumeru/Meru dağı

Hint inanç sisteminde Himalayalar, Sumeru, Kailaśa ve Vindha Dağları önemli semboller arasında yer almaktadır (Zimmer, 2004: 64). Budistler Sumeru, Farslar ya da Zendler Alborz ve Grekler Olimpus Dağı'nı, Tanrıların ikamet ettikleri yer olarak adlandırıp bu yerleri evrenin merkezi olarak görür.

Budist düşüncede Sumeru sözcüğünün kökü, bir yer isminden ziyade *sume* ya da *suma* kökü ile ilişkili görünen yüksek bölgeleri yani göğü anlatan "göksel su" ifadesi ile görülmektedir (Beal, 1884: 173). Budist gelenek içerisinde Buda öğretisine dayalı inanç sistemini

icra eden inanırlarca çeşitli karşılıklara sahip olan Sumeru ya da Meru ifadesi, Budist öğreti içerisinde Semeru, Hemādri (Altın Dağ), Ratnasānu (Mücevher Zirve), Karnikāchala (Lotus Dağı), Amarādri ve Devaparvata (Tanrıların Dağı) olarak adlandırılmaktadır (Dowson, 1928: 208). Bu terim, Hindistan dışında **Tib**. *rirab chunpa* ve **Mo**. *sûmmer sola* gibi adlandırmalara da sahiptir. Bu isim, mükemmel yükseklikteki dağ ya da mükemmel ışık anlamlarına gelmektedir. Merkez dağ ya da evrenin ekseni olarak düşünülen bu dağın yüksekliği, 84.000 yojan olarak gösterilse de 168.000 yojanlık uzunluğa sahiptir (Eitel, 1904: 163-164). **Çin.** 一大三千世界 "yī dà sānhiān shìjiè" karşılığına da sahip olan terim, büyük kozmoloji ya da binlerce çeşit dünyanın üç türü anlamına gelir. Her dünya, dört kıta tarafından çevrilen merkezi Sumeru Dağı'ndan oluşur (Soothil ve Hodous, 1937: 394). Sumeru, dünyanın merkezi dağıdır. Kavram, "mükemmel yükseklik, mükemmel aydınlık" gibi anlamların yanı sıra, Indra'nın cenneti olarak da anlatılmaktadır. Meru olarak da bilinen Sumeru, Hint mitolojisinin Olimpus'udur (1937: 457).

Sumeru Dağı ifadesinin diğer bir ismi olan Meru, meyve verdiği söylenen kutsal ağaçlara sahip yer olarak görülmektedir. Bilindiği üzere, dağlar yaşam verici olarak nehirlerin kaynağı olduğu gibi verimlilik kaynağı olarak da görülmektedir (Eck, 2005: 133). Evrenin merkezindeki dağ anlamının yanı sıra, Buda göstergesiyle "Önceki Budalardan biri, Gelecekteki Budalardan biri" anlamlarına sahiptir (Edgerton, 1993: 439). Budist gelenek içerisinde Meru Dağı, Hindu tapınaklarında ya da maṇḍalalarda gösterilmektedir (2005: 132). Meru, genellikle Sumeru'dan farklı olmayan ancak Himalayalar ile gösterilen bir kavramdır (Soothill, 1937: 457).

Budizm'de evrenin en alt seviyesi olan duyular âlemi, çeşitli farklı dünya bölümleri (cakravāda) ile görülmektedir. Cakravāda'nın merkezinde büyük dünya dağı, Sumeru ya da Meru Dağı bulunur. Bu yer, yedi ortak kaynaktan doğan dağ ve merkezlerle çevrili bir alan olarak dört yöne sahiptir. Bunlar, dört büyük kıta olarak da bilinmektedir. Sumeru Dağı'nın yamaçlarında Tanrıların yer aldığı altı cennet vardır. Bunların en altında Dört Cennet Kralı yer almaktadır. Bu dağın zirvesinde ise Otuz Üç Tanrı Cenneti yer almaktadır (Buswell, 2004: 184; Yılmaz, 2007: 75).

Sumeru Dağı'nı oluşturan dünya sistemi, su ve sıradağlarla çevrilidir. Bu dünya ayrıca güneş, ay ve diğer göksel varlıklardan rüzgâr döngüsüne kadar çeşitli katmanları içerisine almaktadır. Sumeru Dağı'nın merkez olduğu bu dünya sistemi, bugünün güneş sistemi ile benzer özelliklere sahiptir. Bu durumu, Buda'nın evrenin sayısız dünya sistemlerinden oluştuğu görüşü ispatlamaktadır (Sutra Komisyonu, 1998: 871). Altı dünya, dört kıta ya da adadan oluşan bu dağ, etrafı tuzlu okyanuslarla çevrilir bir yerdir. Buna dvipa da denmektedir. Bu ada ya da kıtalar dört çeyrek ya da kardinal noktalardan oluşur. Dvipa olarak bilinen güney kıta, Jambudvīpa olarak adlandırılır. Bu yer, Jambu ağaçlarının ülkesi olarak da bilinen insan varlığının yaşadığı ve bolca altının yer aldığı bir merkezdir (Beal, 1884: 173).

Okyanuslarla çevrili Sumeru Dağı'nda dört ana kıtada, her biri iki ada kıtasının bulunduğu dört ada kıtası söz konusudur. Kuzey kıtası kare, Doğu kıtası yarım daire ve Güney kıtası yuvarlak şeklindedir. İnsanlar dört kıtanın hepsinde yaşıyor olsa da, "bilinen dünya" Jambudvīpa adındaki güney kıtasıdır. Bu kıtada ortalama yaşam süresi, bir yüzyıllık süreye

denk gelmektedir. Sumeru Dağı'nın dört tarafı da düzdür ve her biri birbirinden farklı değerli taşlardan oluşmaktadır. Kuzeyde altın, doğuda gümüş, güneyde zümrüt ve batıda kristal bulunmaktadır. Bu değerli taşlar, dört ülkenin gökyüzü rengini oluşturmaktadır. Gökyüzü, Kuzeydeki Jambudvīpa ülkesinde mavidir. Çünkü Sumeru Dağı, lapis taşından yapılmıştır. Sumeru Dağı'nın yamaçlarında Asura olarak bilinen yarı tanrılar vardır. Sumeru Dağı'nın zirvesinde Trāyastrimśa denilen Otuz Üç Tanrı'nın Cenneti de yer almaktadır. Bu yer, Tanrı Sakra tarafından yönetilmektedir. Sumeru Dağı'nın üstünde Kāmadhātu denilen duyumsal alanların cenneti yer almaktadır. Sumeru Dağı'nı, farklı Budist gelenekler, yerli dağlarla tanımlamaktadır. Bunlar arasında, Hint ve Tibet geleneğinde Kailaśa ve Kore geleneğindeki Namsan Dağı gelmektedir (Buswell-Lopez, 2014: 2123-2124).

Sumeru Dağı merkezli bu dünya sistemi içerisinde, en üstten en alta kadar ardı sıra sıralanmış 31 seviye vardır. Bu sistem içerisinde insan varlığı, uzay, hiçlik, bilinç ve bilinç dışılık gibi kavramlar yanında tanrıların ya da göksel varlıkların yer aldığı âlemler de söz konusudur. Bu dünya içerisinde nihai aşama olan nirvana'ya kadar çeşitli seviyelerde mücadelelerin olduğu görülmektedir. Doğum ve ölüm döngüsü içerisindeki bu yaşam, karma düzeyine göre yeniden doğuşu gerçekleştirir. Bu anlayışa göre, tüm evren yok olur ve devamında yeniden yaratılır (Barnes, 1999: 113-114).

Budist gelenek içerisinde Sumeru Dağı'nın görünümü, Buda'yı çağrıştırmaktadır. Sumeru, bilindiği üzere "mükemmel yükseklik" ya da "mükemmel parlaklık" anlamlarına gelmektedir. Budist gelenek içerisinde Sumeru Dağı'nın yüksekliği ve parlaklığı Buda ile ilişkilendirilerek Buda'nın yüce ve parlak olduğuna dair benzetmeler sık sık kullanılmaktadır (Hsuan Hua, 2002: 159).

Sonuç

Dünya inanç sistemleri içerisinde, Tanrı ya da çeşitli göksel varlıkların ikamet ettiği yer olarak görülen dağlar, yapılan değerlendirmelerden hareketle, insanlarca kutsal gözüyle bakılan bir kült şeklinde görünmektedir. Çeşitli halklarca "dünyanın merkezi", "dünyanın ekseni" ya da "gök ile yer arasındaki direk" olarak görülen dağ kültü, özellikle Hint coğrafyası içerisinde Hinduizm ve Budizm temelli inanç anlatılarında ön plana çıkan kavramlardan biridir. Özellikle Budizm'in yayıldığı coğrafyalardaki kültürler üzerinde etkisini gösteren kutsal kavramlar arasında Sumeru ya da Meru olarak bilinen kutsal dağ gelmektedir. Orta Asya'nın kültürel medeniyet seviyesine geliştirdiği dinî sistemlerle katkılar sunan Uygurlarda da Sumeru Dağı, Budizm temelinde kavramsal öneme sahiptir. Eski Uygur Türkçesine ait Budist metinlerde *sumır, sumeru, smir, sumir*, *sumur, sumer* şeklinde görülen bu kavram Budist kültüre ait yazılı metinler içerisinde hem Budist bir terim olarak Buda öğretisini hem de sahip olduğu devasa yükseklikle soyut metaforlara dayalı örneklere sahip olmuştur. Türk dilinin dinî terminolojisi içerisinde yalnızca Budist Uygur dönemiyle sınırlı kalan bu ifade, Altay Türklerinin inanç sistemi içerisinde *Sümer* şeklinde efsanevi ve mitolojik değerini korumaktadır.

Kısaltmalar

AY VI	Altun Yaruk VI. Tegzinç (bk. Tokyürek 2018).
AY	Altun Yaruk (bk. Kaya 1994).
bk.	Bakınız.
BT II	Berliner Turfan Texte II (bk. Röhrborn 1971).
BT III	Berliner Turfan Texte III (bk. Tezcan 1974)
BT VIII	Berliner Turfan Texte VIII (bk. Kara-Zieme 1977).
BT XXI	Berliner Turfan Texte XXI (bk.Wilkens 2001).
BT XXIII	Berliner Turfan Texte XXIII (bk. Zieme 2005).
BT XXV	Berliner Turfan Texte XXV (bk. Wilkens 2007).
BT XXVIII	Berliner Turfan Texte XXVIII (bk. Yakup 2010).
Çev.	Çeviren.
Ed.	Editör
Çin.	Çince.
ETŞ	Eski Türk Şiiri (bk. Arat 2007).
Etü.	Eski Türkçe.
Maytr.	Maytrisimit (bk. Tekin 2019).
Mo.	Moğolca.
Skr.	Sanskritçe.
Tib.	Tibetçe.
Toch. A	Toharca A.
Toch. B	Toharca B.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1991). *Eski Türk şiiri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Barnes, G. L. (1999). Buddhist landscapes of east Asia. (W. Ashmore, ve B. Knapp, Ed.) *Archaelogies of landscape contemporary perspectives* (ss. 101-123.). UK: Blackwell.

Bayat, F. (2005). *Mitolojiye giriş*. Çorum: Karam.

Bayat, F. (2006). Türk mitolojisinde dağ kültü. *folklor/edebiyat*, C. XII, S. 46, ss. 47-60.

Beal, S. (1884). *Budhism in China: Non-christian religious systems.* London: Society For Promoting Christian Knowledge.

Buswell, R. E. (2004). *Encylopedia of Buddhism A-L*. USA: Thomson Gale.

Buswell, R. E. ve Lopez, D. (2014). *The Princeton dictionary of Buddhism*. USA: Princeton.

Dowson, J. (1928). *A classical dictionary of Hindu mythology and religion, geography, history and literature*. London: Isha.

Eck, D. L. (2005). Mountains. *The encylopedia of religion* (ss. 130-134.). M. Eliade (Çev.). USA: Thomson Gale.

Edgerton, F. (1993). *Buddhist hybrid Sanskrit grammar and dictionary vol. II: dictionary.* New Delhi: Motilal Banarsidass.

Eitel, E. J. (1904). *Handbook of Chinese Buddhism being a Sanskrit-Chinese dictionary with vocabularies of Buddhist terms*. Tokyo: Sanshusha.

Eliade, M. (2005). *Dinler tarihi inançlar ve ibadetlerin morfolojisi*. M. Ünal (Çev.). Konya: Serhat Kitabevi.

Eliade, M. (2017). İmgeler *ve simgeler*. M. A.Kılıçbay (Çev.). Ankara: Doğubatı.

Gabain, A. v. (2007). *Eski Türkçenin grameri*. M. Akalın (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Günay, Ü. ve Güngör H. (2018). *Başlangıçlarından günümüze Türklerin dinî tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.

Günay, Nasuh (2016). *İlahi dinlerde merkez sembolizmi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi. Isparta.

Hua, H. (2002). *The Buddha speaks of Amitabha sutra*. USA: Buddhist Text Translation Society.

Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk millî kültürü.* İstanbul: Ötüken.

Kara, G., Zieme, P. (1977). *Die Uigurischen übersetzung des Guruyogas Tiefer Weg von Saskya Pandita und der Mañjuśrīnāmasagīti*. Berliner Turfantexte VIII. Berlin: Akademie Verlag.

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk giriş, metin ve dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ögel, B. (1995). *Türk mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Röhrborn, K. (1971). *Eine Uigurische totenmesse*. Berliner Turfan texte II. Berlin: Akademie Verlag.

Soothill, W. E. ve Hodous, L. (1937). *A dictionary of Chinese Buddhist terms*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner.

Sönmez, S. (2008). *Türklerde dağ kültü inanç ve Altay, Tıva ve Şor destanlarında dağ.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir.

Roux, J. (2015). *Eski Türk mitolojisi.* M. Y. Sağlam (Çev.). Ankara: BilgeSu.

Sutra Translation Committee (1998*). The seekers glossary of Buddhism*. USA: Buddha Dharma Education Association Inc.

Tekin, Ş. (2019). *Uygurca metinler II. Maytrisimit Burkancıların mehdîsi Maitreya ile buluşma Uygurca iptidaî bir dram*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tezcan, S. (1974). *Das Uigurische Insadi-Sūtra*. Berliner Turfan Texte III. Berlin: Akademie Verlag.

Tokyürek, H. (2018). *Altun yaruk sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı metin yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm terimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Wilkens, J. (2001). *Die drei körper des Buddha (Trikāya)*. Berliner Turfan texte XXI. Belgium: Brepols.

Wilkens, J. (2007). *Das buch von der sündentilgung teil I-II. Edition des Alttüskishbuddhistischen Kšanti Kılguluk Nom Bitig*. Berliner Turfan Texte XXV. Belgium: Brepols.

Yakup, A. (2010). *Prajnā-pāramitā literature ın old Uyghur*. Berliner Turfan texte XXVIII. Belgium: Brepols.

Yılmaz, H. (2007). *Budist metafiziği*. Ankara: Hece.

Zieme, P. (2005). *Magische texte des Uigurischen Buddhismus*. Berliner Turfan texte XXIII. Belgium: Brepols.

Zimmer, H. (2004). *Hint sanatı ve uygarlığında mitler ve simgeler*. G. G. Güven (Çev.). İstanbul: Kabalcı.